

СПРОБЫ ВЫЗНАЧЭННЯ І АДЛЮСТРАВАННЯ МЕЖАЎ БЕЛАРУСКАЙ ЭТНАМОЎНАЙ ПРАСТОРЫ Ў XIX–XX СТАГОДДЗЯХ

Н. А. Снігірова

*Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры
Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, вул. Сурганава, 1, корп. 2,
220072, г. Мінск, Беларусь, nataliasnigiriova@gmail.com*

Даклад прысвечаны аналізу асобных спроб вызначэння і картаграфічнага адлюстравання межаў беларускай этнамоўнай прасторы, здзейсненых даследчыкамі на рубяжы XIX–XX стст. Асноўная ўвага канцэнтруецца на праблеме ўстанаўлення дакладнага арэала пашырэння беларускіх гаворак, што прадугледжвае апісанне рэалізаваных падыходаў вучоных да вырашэння гэтай задачы, а таксама інтэрпрэтацыю асноўных вынікаў праведзеных імі навуковых росшукаў і атрыманых высноў.

Ключавыя словы: моўнае памежжа; беларускія гаворкі; арэал пашырэння; лінгвагеаграфія.

Аналіз розных спроб вызначэння межаў беларускай этнамоўнай прасторы, здзейсненых даследчыкамі на рубяжы XIX–XX стст., сведчыць, што праблема яе картаграфічнага адлюстравання вынікае з аб’ектыўных цяжкасцей, звязаных з задачай вылучэння дакладнага арэала пашырэння беларускіх гаворак – натуральнай формы рэалізацыі мясцовых разнавіднасцей вуснай мовы беларускага народа. Апісанне практычнага досведу вучоных у вырашэнні гэтай задачы дазволіць выявіць заканамернасці эвалюцыі іх метадалагічных падыходаў і ацэнак.

Ідэя аб неабходнасці прадстаўлення моўных фактаў на дыялекталагічнай карце, дзе замест палітычных, рэлігійных і іншых межаў павінны быць нанесены межы лінгвістычнай разнастайнасці народаў, была ўгрунтавана на тым, што межы мовы вызначалі бы межы дзяржавы, а межы дыялектаў – межы раёнаў кожнай вобласці [1, с. 95–96]. Непасрэднаму ажыццяўленню такой задумы папярэднічалі шматгадовыя этнаграфічныя росшукі. Пашырэнне цікавасці да славянскай этнаграфіі, якое адзначалася ў першай палове XIX ст., відавочна спрыяла ўзнікненню і ўсведамленню меркавання аб этнічнай агульнасці і ўнікальнасці гаворак беларусаў як аб «важнай і паказальнай адзнацы іх адпаведнай асобнасці і адметнасці» [1, с. 40–41]. Нягледзячы на тое, што назапашванне этнаграфічных звестак не вялося з мэтай вывучэння моўнага ўвасаблення вуснай народнай творчасці беларускага народа, у далейшым такое адлюстраванне рэгіянальных характэрных рыс з’явілася асновай першапачатковага навуковага асэнсавання беларускай этнамоўнай прасторы, вылучэння групойкі беларускіх

гаворак і вызначэння тэрыторыі іх размеркавання сярод іншых дыялектных масіваў.

У сувязі з гістарычнымі абставінамі з сярэдзіны XIX ст. даследаванне «народнай гаворкі, помнікаў пісьменства, фальклору і этнаграфіі ў Беларусі праводзілася пад кіраўніцтвам і па даручэнні Імператарскага Рускага геаграфічнага таварыства. Разасланая ў 1847 г. праграма этнаграфічнага аддзела таварыства аб'ядноўвала ўласна этнаграфію, антрапалогію, фалькларыстыку і мовазнаўства» [2, с. 135]. З мэтай сцвярджэння афіцыйнай пазіцыі аб этнічным складзе і прыналежнасці тэрыторыі Паўночна-Заходняга краю Расійскай імперыі рыхтуюцца атласы народанасельніцтва. Атлас палкоўніка Р. фон Эркerta «*Взгляд на историю и этнографию западных губерний России*» адносіў беларусаў да рускага этнасу [3, с. 130]. Паводле карт атласа, апублікаванага ў 1863 і 1864 гг., этнічная беларуская тэрыторыя падзялялася на тры часткі: усходнюю (да Бярэзіны), заходнюю і паўднёва-заходнюю, ці Падляшша, і акрэслівалася межамі Магілёўскай, Віцебскай (без ліфляндскіх паведаў – Дынабургскага, Рэжыцкага і Люцінскага), часткова Віленскай (па лініі Ашмяны – на поўнач ад Ліды) і Гродзенскай губерняў [4]. Аўтар правёў дэмаркацыйную лінію паміж беларусамі і літвінамі прыблізна па лініі Ліда – Ашмяны – Смаргонь, а Пружаны, Кобрын і Брэст-Літоўск далучыў да ўкраінскіх тэрыторый [4].

У той самы час быў надрукаваны «*Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповеданиям. С предисловием П. Батюшкова*» (1864 г.), складзены ваенным картографам і этнографам А. Рыціхам, які ўключыў ў этнічную тэрыторыю беларусаў Віленскі край, Беласточчыну, паўднёвую ўскраіну Латгаліі, большую частку Смаленшчыны [5]. У цэлым у гэтай працы межы распаўсюджвання беларускага этнасу на ўсходзе супадалі з межамі, прапанаванымі Р. фон Эркертam [3, с. 130]. Складальнікі названых этнаграфічных атласаў пры этнічнай дыферэнцыяцыі мясцовага насельніцтва зыходзілі з веравызнання, у адпаведнасці з чым усіх беларусаў-каталікоў запісвалі ў палякі, а праваслаўных лічылі рускімі, не прымаючы пад увагу ні традыцыі культуры, ні моўныя адрозненні. У 1875 г. А. Рыціх на падставе сабраных у 1850–1860-х гг. дадзеных склаў «*Этнографическую карту Европейской России*», падчас распрацоўкі якой пры падзеле нацыі на групы ўпершыню ў Расійскай імперыі за аснову быў узяты моўны крытэры. Згодна з картай, тэрыторыя рассялення беларусаў акрэслівалася Себежам, Невелем, Смаленскам, Дарагабужам, Рослаўлем, Гомелем, Мазыром, Беластокам, Гародняй, Лідай, Ашмянамі, Вільняй, Дрысай, ахоплівала на ўсходзе ўсю Віцебскую губерню ад Люціна да Вялікіх Лукаў, распасціралася на захад ад Вязьмы на ўсёй Смаленскай губерні і Мгліна, затым па Дняпры

да вусця Прыпяці; правабярэжжа Прыпяці, Пінск, Пружаны і Брэст былі аднесены да ўкраінскіх тэрыторый. Як было ўстаноўлена І. Андрэевым, карта А. Рыціха і ў некаторых выпадках згаданыя вышэй атласы другой паловы XIX ст. «канструявалі этнаграфічныя межы і былі праявай не толькі навуковай, але і ў значнай ступені эканамічнай і палітычнай неабходнасці» [4].

Створаная ў пачатку XX ст. Я. Карскім *«Этнографическая карта белорусского племени»* [6], на якой беларускія этнаграфічныя межы нязначна адрозніваліся ад межаў, абазначаных А. Рыціхам, лічыцца першай дыялекталагічнай картай беларускай мовы і прадстаўляе «прастору пашырэння беларускіх гаворак як іх этнагістарычнай агульнасці і яе дыялектны падзел» [1, с. 110], [7, к. 7]. У каментарыях да сваёй карты складальнік зазначаў, што для вызначэння мяжы беларускай мовы «лепш было б даць не адну лінгвістычную карту, а некалькі, напрыклад, па колькасці рыс беларускага маўлення» [8, с. 198], [1, с. 114]. У сваю чаргу ўдакладненне беларускай этнамоўнай мяжы і даследаванне размеркавання асаблівасцей беларускай мовы Я. Карскі называў першачарговай задачай [1, с. 113]. Пры гэтым, ён прызнаваўся, што «дакладна ўстанавіць мяжу беларускага абшару на поўначы цяжкавата, таму што тут пераважаюць змешаныя гаворкі, якія на поўначы непрыкметна пераходзяць у велікарускую гаворку» [8, с. 11.], [1, с. 107] (паводле карты Я. Карскага, мяжа паміж беларускімі і велікарускімі гаворкамі праходзіла праз Пскоўскую, Цвярскую, Смаленскую, Калужскую, Арлоўскую і Чарнігаўскую губерні [6, с. 547]). Падобныя сумненні выклікалі з'явы, засведчаныя на ўсходнім (Смаленшчына) і паўднёва-ўсходнім беларуска-рускім сумежжы. Беларуска-ўсходнюю этнаграфічную мяжу Я. Карскі акрэсліваў наступным чынам: па рацэ Нараў праз Бельскі павет да Белавежскай пушчы, далей да Шэрашава, адкуль яна накіроўваецца на ўсход, на поўнач ад Пружан да ракі Ясельды, амаль да Бярозы Каргузскай, ахопліваючы потым Стрычаў да ракі Шчары. Ад Шчары мяжа праходзіць у паўднёва-ўсходнім напрамку да мястэчка Лунін недалёка ад Лунінца, затым да ракі Прыпяць і па Прыпяці праз Мазырскі і Рэчыцкі паветы да Дняпра і далей па Дняпры да Любеча на Чарнігаўшчыне, адкуль праз Навазыбкаўскі і Сасніцкі паветы выходзіць да Дзясны і па Дзясне да Арлоўскай вобласці [6, с. 550–551]. Я. Карскі ўключыў да беларускіх тэрыторый паўднёвыя часткі Апачэцкага, Велікалуцкага і Таропецкага павеатаў Пскоўшчыны, а таксама Асташкоўскага, Зубцоўскага і Ржэўскага павеатаў Цвярской вобласці, гэта значыць, абшары на правым беразе Волгі [9, с. 56]. У параўнанні з картай А. Рыціха мяжа беларускага «племени» Я. Карскага перамяшчалася ва ўсходнім кірунку.

Працай, дзе знайшло абагульненне сабраных Маскоўскай дыялекталагічнай камісіяй матэрыялаў аб гаворках Гродзенскай, Мінскай, Цвярской, Смаленскай, Арлоўскай, Чарнігаўскай губерняў і ўпершыню ў рускім мовазнаўстве беларускае «наречіе» называецца асобнай мовай, стала выданне *«Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалектологии»* (1915 г.) М. Дурнаво, М. Сакалова, Дз. Ушакова [10], [1, с. 97–98], [7, к. 8]. Пры вызначэнні межаў гаворак беларускай мовы аўтары арыентаваліся пераважна на працы Я. Карскага і ўласны досвед у вывучэнні гаворак [1, с. 98], згодна з чым у беларускі этнаграфічны арэал была ўключана амаль уся Смаленшчына, большая частка былой Калужскай губерні і значныя тэрыторыі Арлоўскай і Курскай. На карце Маскоўскай дыялекталагічнай камісіі ўпершыню выразна паказваецца, што як на ўсходзе, так і на поўначы, паза апісанымі раней беларускімі этнаграфічнымі межамі, існуе пас пераходных гаворак, які ахоплівае горад Бранск на ўсходзе і значную тэрыторыю Пскоўшчыны на поўначы [9, с. 52]. Так, камісія назвала мову амаль усёй Пскоўшчыны і паўднёва-заходняй часткі Цвершчыны пераходнай ад гаворак крывіцкага да паўночнага рускага «наречія» [9, с. 57]. Апублікаванне карты абвастрыла палеміку ў навуковых колах адносна метадалогіі даследаванняў дыялектаў і апрацоўкі сабраных матэрыялаў. У прыватнасці, камісія выступала катэгарычна супраць адмаўлення такіх важнейшых паняццяў, як «дыялектная (моўная) мяжа і адпаведна дыялектная карта, дыялектная з’ява або заканамернасць» [1, с. 101–102]. Спрэчкі выклікала і адносная ўмоўнасць акрэсленых межаў усходнеславянскіх моў, адвольнасць класіфікацыі гаворак і крытэрыяў іх пераходнасці.

П. Бузук, а таксама іншыя члены створанай у 1927 г. пры Інбелкульце Дыялекталагічнай камісіі «паставілі перад сабой задачу зрабіць асабістае даследаванне гаворак у некаторых частках беларуска-рускага і беларуска-ўкраінскага этнагістарычнага сумежжа» [1, с. 117]. Так, па выніках фальклорна-этнаграфічнай экспедыцыі на поўнач этнаграфічнай тэрыторыі Беларусі былі ахарактарызаваны гаворкі Невельскага і Вяліскага павеятаў [11]. Галоўнай жа мэтай, якой падпарадкоўваліся ўсе намаганні дыялектолагаў, стала складанне дыялекталагічнай карты беларускай мовы, не толькі больш дэталёвай і дакладнай за карты Маскоўскай дыялекталагічнай камісіі і Я. Карскага, але ў першую чаргу такой, якая б сістэмна (і не на адным аркушы) адлюстроўвала адносіны «паміж беларускімі гаворкамі ў прасторы іх этнагістарычнага пашырэння» [1, с. 118]. П. Бузук, спасылаючыся на А. Сабалеўскага, зазначаў, што дыялектныя масівы, а таксама мовы не маюць паміж сабой дакладных межаў, бо славянскія мовы – гэта мора пераходных гаворак. Таму стварэнне дыялекталагічнай карты

моўных з’яў беларускіх і суседніх гаворак дазволіла бы мець «больш трывалыя падставы для правядзення хоць бы прыблізных межаў той ці іншай мовы» [12, с. 217].

Прапанова П. Бузука адносна стварэння сістэматызаванага лінгвістычнага атласа гаворак беларускай мовы ацэньваецца ў кантэксце развіцця славянскага мовазнаўства як наватарская. Дыялекталагічны атлас П. Бузука пабачыў свет пад назвай «*Спроба лінгвістычнае геаграфіі Беларусі*» (1928) і складаўся з дваццаці лінгвістычных карт, забяспечаных каментарыямі аб картаграфаваных з’явах і аналітычнымі матэрыяламі [13]. У сваёй лінгвагеаграфічнай працы П. Бузук паказаў «прынцыповую метадалагічную адметнасць лінгвістычнай геаграфіі ў раскрыцці адносін паміж гаворкамі, дыялектамі і мовамі ў прасторы і некаторыя важныя рысы дыялектнага ландшафту ўсходняй часткі Беларусі» [1, с. 122], расійскага і ўкраінскага сумежжа з ёй.

Такім чынам, ужо ў другой палове XIX – пачатку XX стст. ажыццяўляліся першыя спробы ўстанаўлення і картаграфічнага адлюстравання межаў этнамоўнай прасторы беларусаў. Часавы прамежак дадзеных навуковых росшукаў у цэлым адпавядае двум умоўна вылучаным перыядам у гісторыі станаўлення нацыянальнай дыялекталогіі беларускай мовы – папярэдняму этнаграфічнаму і асноўнаму дыялекталагічнаму. Апісаны досвед вучоных у вызначэнні і картаграфічным прадстаўленні межаў беларускай этнамоўнай прасторы засведчыў эвалюцыю тэорый і метадалагічных падыходаў да вырашэння пастаўленых задач – ад выкарыстання метаду палявых даследаванняў да асэнсавання і інтэрпрэтацыі іх верыфікаваных вынікаў пры дапамозе лінгвістычнай геаграфіі.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Крывіцкі А. А.* Дыялекталогія беларускай мовы : дапаможнік. Мінск : Выш. шк., 2003.
2. Беларуская мова і мовазнаўства: XIX стагоддзе / пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. Мінск : БДУ, 2013.
3. Гістарыяграфія гісторыі Беларусі : дапаможнік / склад. В. А. Белазаровіч; пад агул. рэд. І. П. Крэня, А. М. Нечухрына. Гродна : ГрДУ, 2006.
4. *Андрэеў І. А.* Роля картаграфіі ў фарміраванні ўсходнееўрапейскіх нацый: прыклад Беларусі [Электронны рэсурс]. URL: <https://imago.by/article/708-belarus-andreyeu.html> (дата звароту: 23.01.2023).
5. *Трусаў А. А.* Гісторыя сярэднявечнай Еўропы (V–XV стагоддзі) [Электронны рэсурс]. URL: [https://pawet.net/ns/2017/21/%E2%84%96_21_\(1328\).html](https://pawet.net/ns/2017/21/%E2%84%96_21_(1328).html) (дата звароту: 23.01.2023).
6. *Карский Е. Ф.* Белоруссы. Т. 1. Введение в изучение языка и народной словесности. С приложением 2-х карт. Варшава : тип. Варшавского учеб. округа, 1903.

7. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы : [у 2 ч.] / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа ; пад рэд. Р. І. Аванесава, К. К. Крапівы, Ю. Ф. Мацкевіч. Мінск : Выд-ва АН БССР, 1963. Ч. 1.

8. *Карский Е. Ф.* Белорусы: Введение к изучению белорусской словесности с приложением двух карт. Вильно: издание Виленского генерал-губернаторского управления, 1904.

9. *Barszczewska N., Jankowiak M.* Dialektologia białoruska. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy (SOW) Instytut Slawistyki PAN, 2012.

10. *Дурново Н. Н., Соколов Н. Н., Ушаков Д. Н.* Опыт диалектологической карты русского языка в Европе : С прил. очерка рус. диалектологии // Труды Московской диалектологической комиссии. 1915. Ч. V. С. 124–130.

11. *Бузук П. А.* Да характарыстыкі паўночна-беларускіх дыялектаў. Гутаркі Невельскага і Вяліскага паветаў. Мінск : коштам Інстытута беларускай культуры, 1926.

12. *Бузук П. А.* К вопросу о составлении диалектологической карты белорусского языка // Сборник статей в честь академика Алексея Ивановича Соболевского : изданный ко дню 70-летия со дня его рождения Академиею наук по почину его учеников под редакцией академика В. Н. Перетца. Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук СССР. Ленинград : Изд. АН, 1928. Т. 101. № 3. Статьи по славянской филологии и русской словесности. С. 214–217.

13. *Бузук П. А.* Спроба лінгвістычнай геаграфіі Беларусі. Ч. 1 : Фанетыка і марфалогія, вып. 1 : Гаворкі Цэнтральнай і Усходняй Беларусі і суседніх мясцовасцей Украіны і Вялікарасіі ў першай чвэрці XX ст. Мінск : коштам Інстытута беларускай культуры, 1928.